

Οί σταχώσεις
ὡς ἀποθέτες ἱστορικοῦ ὕλικου
1505-1905 αἰῶνας

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

I

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κλωστή γιὰ νὰ ράψει, τὴν κόλλα γιὰ νὰ κολλήσει καὶ τὸ δέρμα γιὰ νὰ ἐπενδύσει, ὁ σταχωτὴς χρησιμοποιεῖ, τοὺς τελευταίους φυσικὰ αἰῶνες, καὶ χαρτί γιὰ νὰ φέρει σὲ πέρασ τὴν ἐργασία του. Γιὰ παράδειγμα, ἂν φύλλα κάποιου χειρόγραφου ἢ ἔντυπου βιβλίου ποὺ πρόκειται νὰ σταχώσει ἔχουν ἀποσπαστεῖ, πρέπει νὰ τὰ ἐπικολλήσει σὲ κάποια στελέχη (onglets) προκειμένου νὰ μπορέσει νὰ τὰ ράψει μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα. Στὴ νεότερη ἐποχὴ ποὺ δὲν χρησιμοποιεῖται πλέον τὸ ξύλο γιὰ τὴν ἐμπρόσθια καὶ πίσω πινακίδα ἐνὸς σταχωμένου βιβλίου, τὴν σκληρὴ ἐπιφάνεια τοῦ τὴν ἐξασφαλίζει ἕνα ναστόχαρτο, ἕνα χαρτόνι ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ πολτὸ χαρτιοῦ ποὺ συμπιέζεται γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐπίπεδη σκληρὴ ἐπιφάνεια. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἄλλος τρόπος: ἀντὶ τοῦ πολτοῦ νὰ χρησιμοποιοῦν πολλαπλὰ χαρτιά, πού, κολλημένα μεταξύ τους καὶ συμπιεσμένα, νὰ δημιουργήσουν μιὰ σταθερὴ, σκληρὴ ἐπιφάνεια. Τέλος, ἀπὸ χαρτί δημιουργεῖται καὶ τὸ κάλυμμα ποὺ καλύπτει τὴν «εὐκαμπτὴ χάρτινη βιβλιοδεσία» ποὺ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα.¹

Ποῦ τὸ βρίσκει ὁ σταχωτὴς αὐτὸ τὸ χαρτί; Τὸ ἀγοράζει· ὅταν ὅμως οἱ συνθήκες δὲν ἐπιτρέπουν «περιττὰ» ἔξοδα, μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖ χαρτί μεταχειρισμένο. Ἐξηγοῦμαι: τὸ μεταχειρισμένο αὐτὸ χαρτί τὸ χρησιμοποιεῖ στὰ ἀφανῆ μέρη τῆς στάχωσης, ἐκεῖ ὅπου δὲν φαίνεται ἂν τὸ ὕλικὸ εἶναι ἢ ὄχι μεταχειρισμένο. Γιὰ παράδειγμα, τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ νὰ σχηματίσει λωρίδες χαρτιοῦ ποὺ θὰ ἀποτελέσουν στελέχη γιὰ τὴν ἐπικόλληση σχισμένων φύλλων κάποιων τετραδίων· ἄλλοτε μπορεῖ νὰ πάρει πολλαπλὰ χαρτιά μεταχειρισμένα γιὰ νὰ σχηματίσει ἕνα αὐτοσχέδιο χαρτόνι. Εὐκολίες ἢ οικονομίες τοῦ σταχωτῆ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ μόνο στίς

1. Βλ. Α. Στασινοῦ, Εὐκαμπτὴ χάρτινη βιβλιοδεσία. Πρώτη προσέγγιση, *Βιβλιοαμφιάστης* 2 (2004) 173-186.

περιπτώσεις εκείνες που το ύλικό που χρησιμοποίησε ήταν χαρτί γραμμένο, έφερε δηλαδή επάνω του άποτυπωμένο το στίγμα κάποιας ιστορικής στιγμής – μεγάλης ή μικρής.

Αυτή τη διάσταση θα ήθελα να εκθέσω στο Συνέδριο που διοργανώθηκε για το σταχωμένο βιβλίο. Δεν θέτω άσφαλώς πρώτος το θέμα, πώς στις σταχώσεις μπορεί να υπάρχει ύλικό που ενδιαφέρει τον ιστορικό, πώς οι σταχώσεις μπορούν να αποτελούν αποθέτες ιστορικού ύλικού, αλλά φιλοδοξώ να σας παρουσιάσω, ένδεικτικά, κάποια παραδείγματα με ύλικό που είναι άποτυπωμένο σε χαρτί και που προέρχεται από τη λεγόμενη μεταβυζαντινή εποχή.

II

Για το θέμα μου, έτσι όπως το όρισα, το χειρόγραφο που αποτελεί όρόσημο και συμβολικό σημείο άρχης της περιόδου που θα με άπασχολήσει είναι ο Άμβροσιανός κώδικας ό οποίος σώζεται στο Μιλάνο με τον ταξινομικό αριθμό 492 (L 106 sup.) και παραδίδει τὰ Σχόλια του Ίωάννου Φιλοπόνου στο *Περί Ψυχής* του Άριστοτέλη.² Στον κώδικα αυτόν, ειδικότερα στο χαρτόνι της όπίσθιας πινακίδας, βρέθηκε ένα πολύτιμο τμήμα ιδιωτικής άλληλογραφίας που χρονολογείται στους πρώτους μήνες μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης. Έπιστολές πρωτότυπες, τις όποιες ό σταχωτής του χειρόγραφου αυτού κώδικα έκρινε σκόπιμο να τις χρησιμοποιήσει για να ενισχύσει την όπίσθια πινακίδα. Την ύπαρξη ιστορικού ύλικού στην πινακίδα του χειρογράφου την είχα, από το 1906, έπισημάνει οι καταλογογράφοι των χειρογράφων της Άμβροσιανής Βιβλιοθήκης και ό Σπυρίδων Λάμπρος ύπέθεσε όρθά, το 1908, πώς μία τουλάχιστον από τις έπιστολές που ήταν ένσωματωμένες στο χειρόγραφο θα έπρεπε να χρονολογηθεί στα 1453.³ Ό Jean Darrouzès όμως ήταν εκείνος που έντόπισε τον 'θησαυρό' στα 1953, προκάλεσε την Διεύθυνση της Βιβλιοθήκης να τον ανασύρει από την πινακίδα του χειρογράφου και ήταν εκείνος που, με τη βοήθεια του Μ. Μανούσακα και του Ν. Σβορώνου, τον δημοσίευσε δέκα χρόνια άργότερα, το 1964.⁴

Την άλληλογραφία του 1453 δεν την έντόπισα δυστυχώς έγω –όπως πολύ θα το ήθελα–, την έντόπισαν και την έφεραν στο φώς άλλοι· θεώρησα όμως ότι όφειλα να αναφέρω αυτό το εύρημα, έπειδή και σημαντικό είναι και το ύλικό του χρονολογείται στην άρχη της μεταβυζαντινής περιόδου.

Άς δούμε όμως τώρα δύο άλλα, χαρακτηριστικά νομίζω και αυτά, παραδείγματα με ύλικό που άνάγεται και αυτό στη μεταβυζαντινή εποχή.

2. A. Martini, D. Bassi, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τόμ. 2, Μιλάνο 1906, 493 της φωτομηχανικής άνατύπωσης του έργου (1978).

3. Σ. Λάμπρος, Τύποι άναφορών έν τή κώδικι Rossianus XI 40, *NE* 5 (1908) 336-337.

4. J. Darrouzès, *Lettres de 1453*, *RÉB* 22 (1964) 72-127.

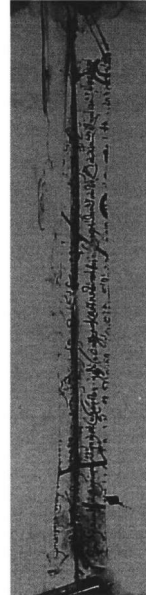
Τὸ ἔνα τὸ ἐντόπισα σὲ χειρόγραφο κώδικα καὶ τὸ ἄλλο στὴ στάχωση ἑνὸς ἔντυπου βιβλίου. Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὸ χειρόγραφο ποῦ χρονολογικὰ εἶναι προγενέστερο εὐρημα.

Στὴ Σάμο, στὸ μοναστήρι τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἀρχικὰ καὶ στὴ συνέχεια στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου καὶ Ἰκαρίας, σώζεται ἕνας σύμμικτος χειρόγραφος κώδικας. Ἀπόδετος (dérelié) καθὼς εἶναι, δὲν ἔχει νὰ μᾶς προσφέρει εὐρήματα ἀπὸ τίς πινακίδες. Ἐνα ὅμως ἀπὸ τὰ στελέχη (onglets) ποῦ χρησιμοποίησε ἕνας ἀπὸ τοὺς σταχωτῆς τοῦ χειρογράφου –διότι τὸ χειρόγραφο ἔχει ἀρκετὲς φορὲς σταχωθεί– προέρχεται ἀπὸ χρησιμοποιημένο χαρτί (βλ. εἰκ. 1).

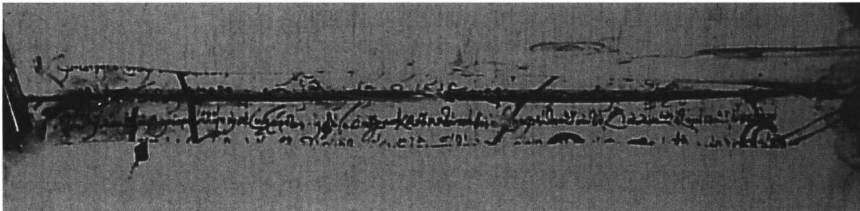
Ὅπως διαπιστώνουμε, εἶναι χαρτί χρησιμοποιημένο καί, καθὼς εἶναι γραμμένο, φέρνει ἐπάνω του τὰ ἴχνη κάποιας στιγμῆς ἀπὸ τὴν Ἱστορία. Γιὰ τί ὑλικὸ πρόκειται;

Εἶναι, προφανῶς, τμῆμα ἑνὸς μεγαλύτερου χαρτιοῦ, στὸ ὁποῖο εἶχε γραφεῖ ἕνα ἐκτενέστερο κείμενο. Ἡ γραφή, τὸ χέρι ποῦ τὸ ἔγραψε τὸ κείμενο εἶναι τοῦ ὀφθιακίου τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 16ου αἰῶνα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τοῦ Ἰεράκου,⁵ ἐνῶ οἱ κεραίες ποῦ ἔχουν σωθεῖ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ χαρτιοῦ, εἶναι φανερὸ πῶς πρόκειται γιὰ τὰ ἴχνη ποῦ ἀπέμειναν ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ μονοκονδυλιὰ στὸ ἔγγραφο. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ μᾶς ὀδηγοῦν στὴν πεποίθηση, πῶς πρόκειται γιὰ τὸ κάτω τμῆμα ἑνὸς πρωτότυπου πατριαρχικοῦ ἐγγράφου (βλ. εἰκ. 2).

Ἀφῆνω γιὰ τὴν ὥρα τὴν ἀπάντηση στὸ κρίσιμο ἐρώτημα, πῶς βρέθηκε ἕνα τμῆμα ἑνὸς πρωτότυπου πατριαρχικοῦ ἐγγράφου στὸ ἐργαστήρι κάποιου σταχωτῆ, ὥστε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς στέλεχος προκειμένου νὰ συγκρατηθοῦν τὰ φύλλα ἑνὸς τετραδίου, καὶ περνᾶω στὴν παρουσίαση τοῦ δευτέρου παραδείγματος, ποῦ δὲν ἀφορᾶ ἕναν χειρόγραφο κώδικα ἀλλὰ ἕνα ἔντυπο βιβλίον.

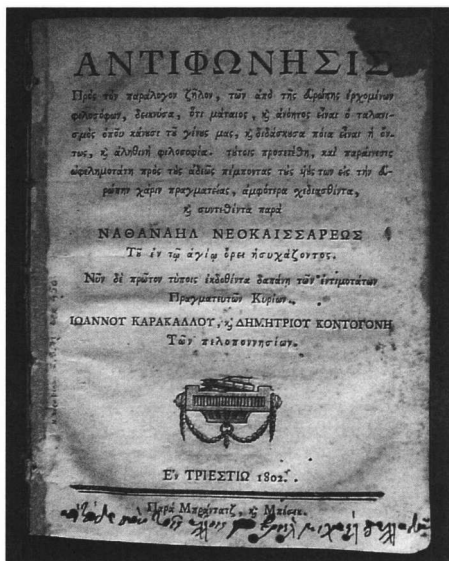

Εἰκ. 1

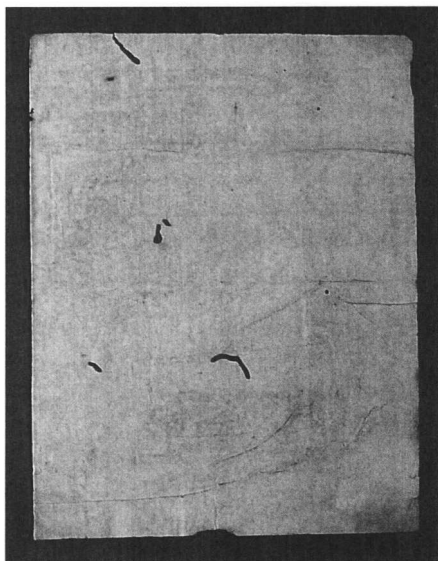

Εἰκ. 2

5. Γιὰ τὸν Ἰεράκα ὡς γραφέα βλ. Λ. Πολίτης καὶ Μ. Πολίτη, Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ καταγραφή, ΔΙΠΑ ς' (1988-1992), Ἀθήνα 1994, 460.

Eik. 3

Eik. 4

Στὰ 1802 ἐκδίδεται ἡ Τεργέστη ἢ Ἀντιφάνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον, τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων..., ψευδώνυμο ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου (βλ. εἰκ. 3). Σφοδρὸ ἄκατηγορῶ ἔναντιον τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ παραινέσεις στοὺς χριστιανοὺς Ρωμοὺς νὰ μὴ στέλνουν τὰ παιδιά τους στὴν Εὐρώπη, διότι γίνονται ἄθεοι καὶ ἐπιστρέφοντας δηλητηριάζουν μὲ τὸ φαρμάκι τῆς ἀθεΐας καὶ τοὺς χριστιανοὺς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου κυκλοφόρησαν στὸ χῶρο τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, στὸ κοινὸ δηλαδὴ στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀπευθυνόταν. Στὴ σχετικὰ πρόσφατη καταγραφή τῶν σωζόμενων ἀντιτύπων τοῦ βιβλίου, ποῦ ἔκανε ὁ Φίλιππος Ἡλιοῦ, διαπιστώνουμε πῶς σώζονται σήμερα εἴκοσι δύο ἀντίτυπα ἀπὸ τὸ ἔντυπο αὐτὸ (16 στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, 2 στὴν Αἴγυπτο, 2 στὴ Γαλλία καὶ ἀπὸ 1 στὴν Τουρκία καὶ στὴ Ρουμανία).⁶

Τὸ βιβλίο εἶναι μικροῦ σχετικὰ μεγέθους (80 μικρὸ, 200 x 145) καὶ σχετικὰ σύντομο (72 σ.)· ὅσα ἀντίτυπά του κατόρθωσα νὰ δῶ καὶ διατηροῦσαν τὴν ἀρχικὴ στάχωση, αὐτὴ ἦταν ἀπὸ ἓνα ἀπλὸ χαρτί ποῦ κάλυπτε τὸ βιβλίο.

6. Φ. Ἡλιοῦ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19οῦ αἰώνα. Βιβλία-Φυλλάδια, τόμ. 1, Ἀθήνα 1997, 28-29, ἀρ. 1802.5. Τὰ ἀντίτυπα ποῦ σήμερα σώζονται ἀναφέρονται στὴ σ. 29.

“Ένα από τὰ σωζόμενα αντίτυπα τῆς ἔκδοσης τῆς Τεργέστης πέρασε στὴν προσωπικὴ μου βιβλιοθήκη – ἀπὸ ἀγορὰ ἀπὸ τὸ παλαιοβιβλιοπωλεῖο τῆς Ἀθήνας τοῦ Νότη Καραβιά–, ἕνα ἀντίτυπο ποὺ εἶχε ὁμοῦ χαρτόδετη στάχωση. Τὸ ἄσπρο χαρτί ποὺ κάλυπτε τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς πρόσθιας πινακίδας ἦταν σὲ τέσσερα περίπου σημεῖα σητόβροτο, καὶ αὐτὸ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ διακρίνω πὼς πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ χαρτί ὑπῆρχε κάποια γραμμένη ἐπιφάνεια (βλ. εἰκ. 4).

Ἡ εὐκόλα ἐρμηνευόμενη περιέργειά μου μὲ ὁδήγησε νὰ ξεκολλήσω λίγο τὸ σταθερὸ ἐσώφυλλο, τὸ χαρτί ποὺ κάλυπτε τὴν πινακίδα καὶ νὰ διαπιστώσω μὲ ἐκπληξη, πὼς ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἢ ἴσως καὶ ἄλλα γραμμένα χαρτιά.

Τὸ ἀντίτυπο ἦταν τῆς προσωπικῆς μου βιβλιοθήκης· δὲν εἶχα ἐπομένως νὰ ἀντιμετωπίσω γραφειοκρατικὲς διαδικασίες ἂν ἀποκάλυπτα τί κρυβόταν στὶς πινακίδες τοῦ βιβλίου μου. Τὸ ἔδωσα σὲ ἀρμόδιο πρόσωπο νὰ τὸ ἀποδέσει, νὰ τὸ λύσει, καὶ ἰδοὺ ἡ συγκομιδῆ: οἱ δύο πινακίδες τῆς στάχωσης τοῦ βιβλίου εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀπὸ χρησιμοποιομένο χαρτί ποὺ περιλάμβανε, ἀνάμεσα σὲ ἄλλο ὕλικό, καὶ εἴκοσι τέσσερα μονόφυλλα χειρόγραφα ἔγγραφα.

Πρόκειται γιὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, μὲ αὐτόγραφες ὑπογραφές καὶ σφραγίδες ἀρχῶν ποὺ ἔδρευαν στὸν Πειραιά, στὴν Κούλουρη (Σαλαμίνα), στὸ Καστρί (Ερμιόνη), σὲ νησιά τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ (Αἴγινα, Πόρο καὶ Σπέτσες) ἀλλὰ καὶ στοὺς Λιούς (Ἀντικύθηρα). Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐγγράφων αὐτῶν δὲν εἶναι ταυτόσημο ἀλλὰ ὑπάρχει ἕνα κοινὸ σημεῖο ποὺ τὰ συνδέει: ὅλα ἀποτελοῦν βεβαιώσεις πὼς τὸ λιμάνι ἀναχώρησης δὲν μαστιζέται ἀπὸ κάποια ἀσθένεια, ὥστε φθάνοντας νὰ ἔχουν «πράτιγο», δυνατότητα ἐλευθεροκοινωνίας. Ἴδου τρία χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.⁷

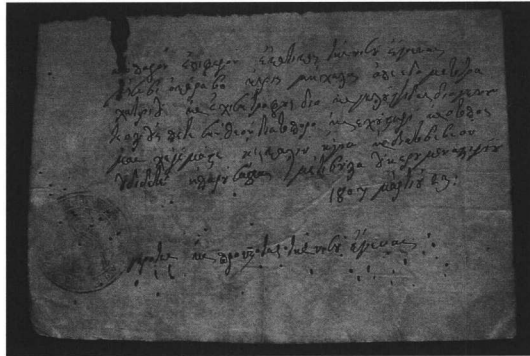
α) Ἐγγραφο ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Αἴγινα μὲ χρονολογία 23 Μαρτίου 1807· τὸ ὑπογράφουν οἱ «Γέροντες καὶ προεστώτες τῆς νήσου Ἐγενας» καὶ φέρει τὴ σφραγίδα τῆς μονῆς Φανερωμένης. Πιστοποιεῖται πὼς ὁ караβοκύρης Μίχελης καὶ τὸ πλήρωμα του φεύγουν ἀπὸ τὸ νησί, ποὺ χαίρει καλῆς υἱείας (βλ. εἰκ. 5).

β) Ἐγγραφο, «πασαπόρτιον» ὅπως τὸ κατονομάζει, ποὺ ἐκδόθηκε «[εἰς] Ἀθήνας Πόρτο Δράκο», δηλαδὴ στὸν Πειραιά, μὲ χρονολογία 4 Ἰουνίου 1807· τὸ ὑπογράφει «Ὁ πρόην ἡγούμενος ἁγίου Σπυρίδωνος Συμεῶν ἱερομόναχος» καὶ φέρει τὴ σφραγίδα τῆς μονῆς. Δίνεται στὸν ἀναχωροῦντα караβοκύρη Ἰωάννη, μὲ τὴν διαβεβαίωση πὼς ὁ τόπος εἶναι ὑγιής, γιὰ «νὰ ἔχουν καὶ αὐτοὶ τὸ πράτηγόν τους ὅπου ἦθελον ριβάρουν», ὅπως ἀναφέρεται στὸ κείμενο (βλ. εἰκ. 6).

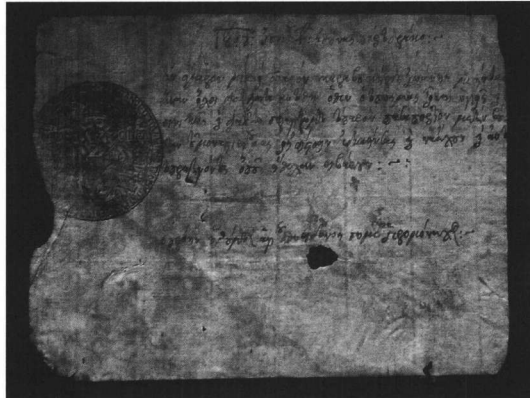
γ) Ἐγγραφο ποὺ ἐκδόθηκε στοὺς «Ληούς», τὰ Ἀντικύθηρα, μὲ χρονολογία 30 Ἰουλίου 1807· τὸ ὑπογράφει ὁ «Σταυβριανὸς ἱερεὺς Βενεράκις ἐφημέριος τοῦ παρόντος νισήου βεβεόν» ὅτι ὁ караβοκύρης Πέτρος εἶχε ἔρθει ἀπὸ τὴν Ὑδρα καὶ ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὸ νησί ποὺ εἶναι ἐλεύθερο «παντὸς κακοῦ» (βλ. εἰκ. 7).

Θὰ ἐπανεέλθω στὴ σημασία ποὺ ἔχουν τὰ ἔγγραφα αὐτὰ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, καθὼς καὶ στὴν ἄλλη ἐκκρεμότητα ποὺ ἔχω ἀφήσει σχετικὰ μὲ τὰ τεκμήρια ποὺ μᾶς δίνει τὸ σπάραγμα

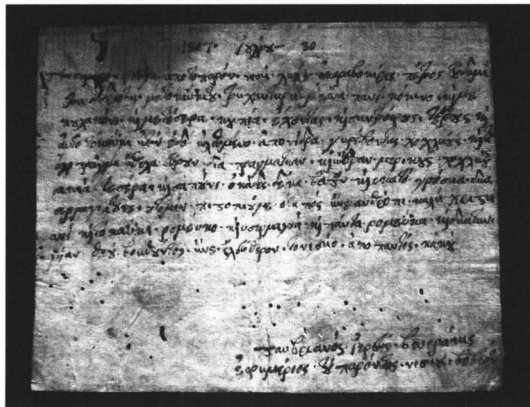
7. Τὸ σύνολο τῶν σύντομων αὐτῶν ἐγγράφων πρέπει νὰ ἐκδοθεῖ, διότι ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ πηγὴ γιὰ ἐλάσσονα πρόσωπα τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα.

Eik. 5

Eik. 6

Eik. 7

ἀπὸ τὸ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τὸ ὁποῖο ἀποτελέσει τὸ στέλεχος γιὰ νὰ ἐπικολληθοῦν τὰ δύο ἀποσπασμένα φύλλα. Μποροῦμε ὁμῶς, ὡς ἕνα πρῶτο συμπέρασμα, νὰ διαπιστώσουμε πῶς καὶ στὴν πρῶτη μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀλλὰ καὶ ὡς ἄργά τὸν 19ο αἰῶνα μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία μιᾶς στάχωσης ἐνωσματοῦθηκε ἱστορικὸ ὑλικὸ σὲ κάποιο χειρόγραφο καὶ σὲ ἕνα ἔντυπο βιβλίον, καθὼς τὸ ὑλικὸ αὐτὸ ἦταν τὸ μεταχειρισμένο χαρτιοῦ πού χρησιμοποιήθηκε γιὰ νὰ σχηματιστεῖ τὸ χαρτόνι τῆς πινακίδας τῆς βιβλιοδεσίας στὴν περίπτωση τοῦ ἔντυπου βιβλίου ἢ, στὴν περίπτωση τοῦ χειρογράφου, ἀπέτελεσε τὸ στέλεχος πάνω στὸ ὁποῖο κολλήθηκαν φύλλα τετραδίων γιὰ νὰ ραφοῦν καὶ στὴ συνέχεια νὰ σταχωθοῦν. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, οἱ δύο σταχώσεις πού πήραμε ὡς παράδειγμα ἀπέτελεσαν ἀποθέτες ἱστορικὸ ὑλικό.

III

Τὸ θέμα μας βεβαίως δὲν τελειώνει ἐδῶ, στὴ διαπίστωση δηλαδή πῶς σὲ κάποιες περιπτώσεις μποροῦμε νὰ βροῦμε στὶς σταχώσεις ὑλικὸ πού ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορία. Τὸ ἐπόμενο καὶ κρίσιμο ζητούμενο εἶναι, μὲ ποιὸν τρόπο τὸ ὑλικὸ αὐτὸ θὰ χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ τί εἰδικότερα μπορεῖ νὰ προσφέρει σχετικὰ μὲ τὸν σταχωτὴ ἀλλὰ καὶ τὸ χρόνο τῆς στάχωσης.

Ἄς δοῦμε πῶς τὰ ζητούμενα αὐτὰ βρίσκουν τὴν ἀπάντησή τους στὸ ὑλικὸ πού ἀναφέραμε.

Πρῶτη περίπτωση, τὸ χειρόγραφο τῆς Σάμου. Τὸ στέλεχος μὲ τὸ τμήμα τοῦ πατριαρχικοῦ ἔγγραφου συγκρατεῖ στὸ σαμιακὸ χειρόγραφο δύο φύλλα πού περιέχουν ἕνα πρωτότυπο κείμενο τοῦ τέλους τοῦ 15ο αἰῶνα: πρόκειται γιὰ μιὰ συνοδικὴ ἀπόφαση τοῦ 1497 πού εἶχε ἐγγραφεῖ στὸν «ἱερό κώδικα» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Στὸν ἀρχικὸ χειρόγραφο κώδικα τὰ τετράδιά του θὰ ἦταν σταχωμένα κανονικά. Ὅταν ὁμως τὰ φύλλα αὐτά, πού προέρχονταν ὅπως εἶπαμε ἀπὸ τὸν ἐπίσημο Κώδικα τοῦ Πατριαρχείου, ἐπρόκειτο νὰ ξανασταχωθοῦν σὲ ἕναν σύμμικτο κώδικα, προέκυψε ἡ ἀνάγκη νὰ συγκρατηθοῦν μὲ στελέχη ὅσα φύλλα δὲν συγκροτοῦσαν δίφυλλο, προκειμένου νὰ ξαναραφθοῦν.

Τὸ θέμα μας εἶναι, πῶς βρέθηκε τὸ τμήμα ἐνὸς πατριαρχικοῦ ἔγγραφου νὰ ἀποτελέσει στέλεχος σὲ μιὰ βιβλιοδεσία καὶ σὲ τί μᾶς βοηθεῖ στὴν χρονολόγηση τῆς νέας στάχωσης καὶ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ τόπου πού ἔγινε ἡ στάχωση.

Στὰ 1564 τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ἀποφασίζει νὰ συγκροτήσει μιὰν ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ στὴν ὁποία νὰ συμπεριλάβει (α) μιὰ συλλογὴ νεαρῶν διαφόρων βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων καὶ κάποια νομικὰ κείμενα ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, (β) νομοκανονικὴ ὕλη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ σχετικὴ μὲ τὸ δίκαιο τοῦ γάμου καὶ ἄλλα συναφῆ θέματα, (γ) τὸ ἐγχειρίδιο τῆς πατριαρχικῆς Γραμματείας τοῦ 14ο αἰῶνα, τὴν «Ἐκθεσιν Νέα», καὶ Τακτικά. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀντλεῖ ἀπὸ ἕνα καλὸ βυζαντινὸ χειρόγραφο τοῦ α' μισοῦ τοῦ 15ο αἰῶνα. Μαζὶ ὁμως μὲ αὐτὴ τὴν ὕλη, συμπιλεῖ ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ β' μισοῦ τοῦ 15ο αἰῶνα πού σώζονταν σὲ πρωτότυπη μορφή, καὶ ἀκόμα καταχωρίζει ἀνάλογες διατάξεις

του 16ου αιώνα. Το όλο έγχειρμα το αναθέτει ο τότε πατριάρχης Ίωάσαφ Β' στον λόγιο και νομομαθὴ ὀφφικιάλιου τοῦ Πατριαρχείου, τὸν Ἰέρακα.⁸ Εἶναι αὐτονόητο πὼς ἡ ὄλη ἐργασία ἔγινε στὸ πλαίσιο τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ στάχωση τοῦ πολῦτιμου αὐτοῦ ὑλικοῦ ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἄν ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ δικαιολογήσουν γιὰτὶ χρησιμοποιοῦντο ὡς στέλεχος τμήμα ἐνὸς πατριαρχικοῦ ἐγγράφου, μένει νὰ ἐρμηνεύσουμε γιὰτὶ χρησιμοποιοῦντο ἓνα πρωτότυπο καὶ ὄχι ἓνα ἄχρηστο παρασχέδιό του. Ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ κειμένου ποὺ ὑπάρχει στὸ στέλεχος (βλ. εἰκ. 1 καὶ 2) διαπιστώνουμε, πὼς μὲ τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ γράμμα ἀπειλεῖτο μὲ ἀφορισμὸ κάποιος, ἂν δὲν ἐπέστρεφε στὸν ὀφειλέτη του τὸ ποσὸ ποὺ χρωστοῦσε.⁹ Φαίνεται ὅμως πὼς ὁ ὀφειλέτης ἀποφάσισε νὰ ἐξοφλήσει τὸ χρέος του πρὶν ἀπολυθεῖ τὸ σχετικὸ πατριαρχικὸ γράμμα· ἔτσι τὸ ἔγγραφο, ἄχρηστο πλέον, ἔμεινε στὸ Πατριαρχεῖο καὶ χρησίμευσε ὡς ὑλικὸ στὴν στάχωση τοῦ 1564. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀποκάλυψη τῆς διπλωματικῆς ὑφῆς τοῦ χαρτιοῦ ποὺ χρησιμοποιοῦντο γιὰ στέλεχος μᾶς βεβαιώνει, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, πὼς ἡ στάχωση ἔγινε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μᾶς βοηθεῖ νὰ προσδιορίσουμε, ὅτι τὸ πατριαρχικὸ αὐτὸ ἔγγραφο πρέπει νὰ ἐκδόθηκε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1564, ἐποχὴ ποὺ γνωρίζουμε πὼς ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐργασίες δημιουργίας –κατὰ συνέπεια καὶ στάχωσης– τῆς ἐπίσημης νομικῆς συναγωγῆς τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.¹⁰

Ἄς δοῦμε τώρα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν δευτέρη περίπτωση ποὺ ἀναφέραμε· σὲ τί μᾶς βοηθοῦν τὰ ἔγγραφα ποὺ βρέθηκαν στὰ παραφύλλα τοῦ ἐντύπου βιβλίου.

Θυμίζω πρῶτα πὼς τὸ βιβλίον ἐκδόθηκε στὴν Τεργεστή τὸ 1802. Τὸ βιβλίον φαίνεται πὼς δὲν βῆκε στὸ ἐμπόριο σταχωμένο· τὰ τυπωμένα τετράδιά του ράφτηκαν καὶ σταχώθηκαν μὲ ἓνα ἀπλὸ χοντρὸ χαρτί, ὅπως γιὰ παράδειγμα τὸ ἀντίτυπο ποὺ κατέληξε στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη ἢ ἐκεῖνο τῆς Συλλογῆς Βλαχογιάννη ποὺ σώζεται στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους· μὲ αὐτὴ τὴν ἀρχικὴ χάρτινη στάχωση σώζονται.

Τὰ ἔγγραφα ὁμοῦ ποὺ βρέθηκαν στὶς πινακίδες τοῦ ἀντιτύπου μου εἶναι ὅλα χρονολογημένα πέντε χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τὸ ἔτος ἐκδοσης τοῦ βιβλίου, στὰ 1807. Τί συμβαίνει; Ἐμειναν στὴν Τεργεστή ἄδετα φύλλα τοῦ βιβλίου ποὺ ἀργότερα, καθὼς ἡ ἀγορὰ τραβοῦσε τὸ βιβλίον, δένονταν πολυτελέστερα καὶ στέλνονταν στὴν Ἀνατολή; Ἡ μήπως ἔχουμε ἓνα νέο τράβηγμα τοῦ βιβλίου στὰ 1807, χωρὶς νὰ δηλωθεῖ στὴ σελίδα τίτλου;

Χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε αὐτὰ τὰ ἐνδεχόμενα, νομίζω πὼς τὸ ὑλικὸ ποὺ περιέχεται στὸ δικὸ μας ἀντίτυπο μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μιὰ ἄλλη, πιὸ ἀπλή ὑπόθεση.

8. Περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως δίνω στὴ μελέτη μου *Ἀνάλυφα μιᾶς τέχνης νομικῆς. Βυζαντινὸ δίκαιο καὶ μεταβυζαντινὴ «νομοθεσία»*, Ἀθήνα 1999.

9. Τὸ κείμενο ποὺ σώζεται τὸ ἔχω δημοσιεύσει στὴν πιὸ πάνω μελέτη μου, 30.

10. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐρώτημα, πὼς ἓνας χειρόγραφος κώδικας ποὺ συγκροτήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, γιὰ νὰ ἀποτελέσει μάλιστα τὴν ἐπίσημη νομικὴ συναγωγὴ τοῦ Πατριαρχείου, βρέθηκε στὴ Σάμο –καὶ ἓνα ἄλλο τμήμα του στὸ Παρίσι– δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ χώρος γιὰ νὰ ἀπαντηθεῖ· ὁποῖος πάντως ἐνδιαφέρεται μπορεῖ νὰ βρεῖ πληροφορίες στὴν πιὸ πάνω μελέτη μου, 57-65.

Θυμίζω πώς στις πινακίδες της στάχωσης περιέχονται, μεταξύ άλλων, και είκοσι τέσσερα βεβαιώσεις πώς το λιμάνι αναχώρησης δεν μαστίζεται από κάποια ασθένεια. Μολονότι τα έγγραφα αυτά προέρχονται από διάφορες άρχες (Πειραιά, Σαλαμίνας, Ερμιόνης, Αίγινας, Πόρου, Σπετσών και Άντικυθήρων), φαίνεται πώς το λιμάνι προορισμού όλων αυτών ήταν ή Ύδρα και στίς άρχες του λιμανιού της φαίνεται να τις παρέδωσαν.¹¹ Κατά συνέπεια, πρόκειται για ένα ύλικό, που είχε συγκεντρωθεί στην Ύδρα το 1807 και είναι δύσκολο να οδηγηθούμε στην περίπλοκη υπόθεση, πώς μεταφέρθηκε στη συνέχεια στην Τεργέστη για να αποτελέσει ύλικό στάχωσης αντίτυπων που είχαν τυπωθεί το 1802 και έμειναν στο Τυπογραφείο.

Πιο εύλογη φαίνεται η υπόθεση το αντίτυπό μας να ανάγεται στην έκδοση του 1802, να ήταν δηλαδή ένα αντίτυπο σταχωμένο άπλά, όπως και τα άλλα, το οποίο ο κάτοχός του θέλησε, αργότερα, μετά πάνω από το 1807, να το διατηρήσει καλύτερα σταχώνοντάς το με μιá χαρτόδετη, κάπως πολυτελέστερη βιβλιοδεσία.

Στό κάτω μέρος της πρώτης σελίδας έχει σημειωθεί το όνομα κάποιου κατόχου του αντίτυπου που, πιθανότατα, να είναι εκείνος που αποφάσισε και τη στάχωσή του: «και τότε σὺν τοῖς ἄλλοις γαβριήλ μιχαήλ παλλαδᾶ», διαβάζουμε στο κτητορικό σημείωμα (βλ. εικ. 8).

Εικ. 8

Μένει να βρούμε, για να ενισχύσουμε την υπόθεσή μας, αν κάτι συνδέει τὸν Γαβριήλ Μιχαήλ Παλλαδᾶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα με τὴν Ύδρα.

Στὸν κατάλογο τῶν πλοίων Α' και Β' τάξεως ἀπὸ τὴν Ύδρα και τὶς Σπέτσες πὺν δημοσιεύτηκε στὸ Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας ἐμφανίζεται κάποιος Γ. Παλαδᾶς νὰ ἔχει τὸ 1821 μερίδιο στὴν ἰδιοκτησία ἐνὸς «βρικού», πλοίου Β' τάξεως.¹² Ἄν τὸ μικρὸ ὄνομα τοῦ Παλαδᾶ ἦταν Γαβριήλ, ὅπως μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε τὸ σημειούμενο στὴν καταγραφὴ ἀρχικὸ γράμμα τοῦ ὀνόματός του, τότε ἡ σχέση πὺν ἀναζητοῦμε πιθανὸν νὰ ἀναδεικνύεται.

Ζήτημα τίθεται γιὰ τὸ πὺν ἔγινε ἡ στάχωση; Τὸ ύλικὸ πὺν χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ καλύμματος στὴν Ύδρα μᾶς ὀδηγεῖ· ἀλλὰ ἡ ἔρευνα ἔχει ἐντοπίσει πὺς ἡ τέχνη τῆς βιβλιοδεσίας ἄρχισε νὰ ἀσκείται στὸ νησί ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα.¹³ Ὡστόσο καθὼς φαίνεται

11. Ἀπὸ τὰ εἴκοσι τέσσερα ἔγγραφα στὰ δεκατέσσερα δηλώνεται ρητᾶ πὺς λιμάνι προορισμοῦ ἦταν ἡ Ύδρα· σὲ κάποια ἄλλα ὑπονοεῖται. Ἄς σημειωθεῖ πὺς στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ὑδρας σώζονται ἀπὸ τὸ 1807 ἔξι μόνο παρόμοια ἔγγραφα.

12. Ἀ. Λιγνός, Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας 1778-1832, τόμ. 16: Προσθήκη 1708-1854, Πειραιᾶς 1932, 213.

13. π. Δ. Στρατῆς, Ἡ βιβλιοδεσία στὴν Ύδρα, Βιβλιοαμφιάστῃς 2 (2004) 215 και 218· βλ. και σημείωμα γιὰ στάχωση χειρογράφου στὰ 1878, Κ. Χρυσοχοϊδης, Παλαιογραφικὰ Ὑδρας, Σύμμεικτα 3 (1979) 189: πρόκειται γιὰ τὸ χειρόγραφο ἀρ. 10 (50) τῆς Μονῆς Προφῆτου Ἡλιοῦ.

ίσχνη ή υπόθεση, ὁ κάτοχός τοῦ ἀντιτύπου νὰ μετέφερε ἀπὸ τὴν Ὑδρα τὸ ὕλικὸ μὲ τὸ ὁποῖο θὰ δημιουργοῦνταν τὰ καλύμματα τῆς στάχωσης τοῦ βιβλίου του γιὰ νὰ τὸ ἐμπιστευτεῖ σὲ ἓνα βιβλιοδέτη πὺ ἀσκούσε τὴν τέχνη του σὲ ἄλλη πόλη, τὰ εὐρήματα πὺ ἐντοπίσαμε ἴσως νὰ ἀποτελοῦν καὶ τὴν ἀρχαιότερη ἔνδειξη τοῦ χρόνου πὺ ἓνα ἔντυπο σταχώθηκε στὴν Ὑδρα.

IV

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν περιήγησή μας δὲν εἶναι πὺς στὶς σταχώσεις χειρόγραφων καὶ ἔντυπων βιβλίων μπορεῖ νὰ βρίσκειται ὕλικὸ πὺ ἐνδιαφέρει τὴν Ἱστορία· αὐτὸ τὸ γνωρίζαμε. Τὰ παραδείγματα πὺ παρουσιάσαμε νομίζω τὸ ἐπιβεβαίωσαν καὶ πλούτισαν, θέλω νὰ πιστεύω, τὶς γνώσεις μας γιὰ κάποιες ἀπὸ τὶς πτυχὲς τοῦ λεγόμενου μεταβυζαντινοῦ βίου. Πρέπει ὡστόσο νὰ κλείσω αὐτὴ τὴν παρουσίαση μὲ τὴν ἐπανάλειψη μιᾶς διαπίστωσης πὺ οἱ παλαιοὶ προσεκτικοὶ ἱστορικοὶ συνήθιζαν νὰ λένε: *nihil parvum in litteris* – ἀκόμα καὶ ἂν βρίσκονται μέσα σὲ σταχώσεις.